

اهمیت سفال در باستان شناسی

قاسم کریمی وند

کارشناس ارشد باستان شناسی

پیش درآمد:

اصولاً هدف از علم باستان شناسی شناسائی تمدنهای باستانی و کهن از طریق

کاوشهای علمی در محوطه های استقرار می باشد. مشخص کردن نوع

معماری و مصالح مورد استفاده در ساخت بنا نوع تدفین موجود در محل، نوع

اقتصاد معیشتی، مذهب و آداب و رسوم و بسیاری موارد دیگر در نتیجه

کاوشهای باستان شناسی آشکار می گردد. اما شناخت دوره ای که این استقرار

در آن دوره صورت گرفته از راههای گوناگونی چون بررسی و آزمایش با

استفاده از روش کربن ۱۴ (surveypottery) بررسی سفال بررسی مصالح و

فرم بناها صورت می پذیرد. بررسی علمی سفالها یکی از راههای مهم شناخت

دوره استقرار در هر محوطه باستانی به شمار می رود. علاوه بر این با توجه به

اهمیت سفال در باستان شناسی که به عنوان الفبای باستان شناسی نیز معرفی

شده است لازم دیدم مطالبی را فهرست وار از ابتدای استفاده بهتر از سفال و

مراحل تکاملی آن در اختیار خوانندگان و دانشجویان عزیز قرار دهم.

مواد تشکیل دهنده سفال:

مواد تشکیل دهنده سفال شامل خاک و آب و ماده چسباننده یا شاموت (

shamoot) می باشد. بشر به تجربه دریافت در صورت ترکیب مواد اولیه

مذکور می تواند اشکال و ظروف متنوعی را بسازد که از لحاظ عملکرد به مانند

اشیاء و ظروف سنگی بوده و گل را به هر

شکلی که می خواست فرم می داد. اما از چه زمانی بشر موفق به ساخت و

استفاده از سفال شد. در تقسیم بندی های انجام شده در عصر سنگ، دوره

نوسنگی را با نام نوسنگی بدون سفال و نوسنگی با سفال تقسیم کرده اند.

آقای دکتر ملک شهمیرزادی در این زمینه می نویسند:

((... از ویژگیهای تکنولوژی در پایان این مرحله و در اوائل مرحله استقرار دائم

در یک مکان ساخت و استفاده از سفال است. ساختن سفال در مقایسه با ابزار

و ادوات سنگی که تماماً از تغییر شکل دادن به مواد اولیه صورت می گرفت

یک نوع صنعت ترکیبی محسوب می شود. حداقل اعمالی را که برای ساختن

سفال یک سفالگر باید انجام دهد عبارت اند از مخلوط کردن آب و خاک و

ماده چسباننده و سپس ورز دادن و سرانجام پخت آن ...))

فرم و شکل مورد نظر، طرحها و نقوش مختلف هنری، جانوری، گیاهی،

موضوعات انسانی مرحله بعد از فرم دادن به شمار می روند. این نقوش ، زمانی

که ظرف سفالین هنوز کاملاً خشک نشده بود بر روی ظرف به روشهای مختلف

تثبیت می شد و در نهایت ظرف به کوره می رفت پس از پخت ظرف براساس

فرم ساخت آن مورد استفاده قرار می گرفت. ظروف عمدتاً شامل خمره، کاسه

های مختلف و بشقاب بودند. ظروف سفالین قبل از اینکه به کوره برده شوند

در ابتدا با لعاب گلی پوشش داده می شدند که بعدها شاهد کشف لعاب در

سفالگری و معماری هستیم. لعاب از ذوب مواد معدنی خاصی بدست می آید و خاصیت آن علاوه بر جلوگیری از نفوذ مایعات و تخریب زود هنگام ظرف به عنوان زیبایی هنری نیز بوده است.

اما سوالی که ممکن است برای خواننده محترم مطرح شود این است که آیا مراحل نامبرده در ساخت سفال تماماً در یک زمان صورت گرفته و بشر در همان مرحله اولیه ساخت و استفاده از سفال این موارد را به طور کامل به اجرا می گذاشته است؟

واضح که رسیدن به تکامل در هر رشته علمی نیاز به تجربه و آزمون دارد و اینگونه نیست که مثلاً معماران ایلامی به ناگاه در ۱۲۵۰ قبل از میلاد ناگهان تصمیم گرفتند معبد چغازنبیل را بسازند. بلکه تجربه قرن‌ها لازم بود تا در نهایت در این زمان منجر به خلق پدیده ای با عنوان چغازنبیل شد. هنر سفالگری نیز چیزی جدا از این امر نمی باشد و تمامی مراحل ساخت سفال از جمله مرحله تلفیق آب و خاک، نوع شاموت و میزان آن، انواع فرمها و اشکال

ظروف، کاربرد انواع نقوش، دمای لازم برای پخت سفال و کاربرد لعاب در

ظروف سفالین به مرور با گذشت زمان به تکامل رسیده اند مثلاً اگر سفالهای

اولیه ساده و خشن و بعضاً بدون نقش و یا نقوش ابتدای هنری بودند رفته رفته

سفالها کاملتر و متنوعتر شدند و اگر در ابتدا کنترل زیادی بر دمای کوره نبود

و کوره ها توانائی لازم برای پخت ظروف را بدلیل شکل ابتدایشان و یا عدم

کنترل سفالگر بر دمای کوره نداشتند رفته رفته سفالگر توانست این نقیصه را

برطرف نماید. (سفالهایی که پخت آنها کامل نبوده معمولاً مغز سفال به صورت

قهوه ای و خاکستری متمایل به سیاه خود را نشان می دهد.) در مورد نقوش

هم به همین صورت است.

نقوش مورد استفاده در ابتدا بیشتر هنری بود و شامل خطوط موازی یا منحنی

بود که سفالگر با شیء نوک تیز و بعضاً با انگشت و ناخن دست این نقوش را بر

بدنه ظرف تعبیه می کرد اما رفته رفته نقوش متنوع دیگری در کنار نقوش

هنری مورد استفاده قرار گرفت که در بالا به آن اشاره گردید.

پیدایش چرخ سفالگری:

ظروف ساخته شده از گل که اصطلاحاً امروزه به سفال و یا آنچنانکه در میان

مردم مصطلح است کوزه معروف است در ابتدا بوسیله دست فرم داده می شد.

ساخت ظروف دستی بشر را به طور کامل از لحاظ هنری و عملکرد ظروف ارضا

نمی کرد با اختراع چرخ سفالگری یک تحول عظیم در صنعت سفالگری بوجود

آمد. چرخهای اولیه در ابتدا چرخش کامل نداشتند و اصطلاحاً بطئی بودند که

بعدها چرخهایی ساخته شد که چرخش کامل را انجام می دادند و دست

سفالگر را برای ساخت هر چه بهتر سفال باز گذاشتند چرخهای سفالگری اولیه

از گل بودند که در آنها از شاموت نیز استفاده شده بود.

چرخ سفالگری عبارت است از صفحه مدور که بوسیله اهرمی به صفحه مدور

دیگری در پائین متصل است که با به حرکت در آوردن صفحه پائین نیروی

چرخشی از طریق اهرم به صفحه مدور بالائی منتقل شده و باعث به چرخش

در آمدن صفحه می گردند. سفالگر گل آماده را بر روی همین صفحه مدور قرار

داده و شروع به فرم دادن ظرف با دست می کند. سفالگر طرح را از قبیل در

ذهن خویش آماده دارد در نیمه هنگام کار از قصد خویش برای ساختن ظرف

خاص آگاه بود.

شناخت دوره استقراری:

با گسترش تولید سفال به مرور تاثیرات بومی و منطقه ای نیز در ساخت سفال

تاثیر گذار شدند. این تاثیرات در فرم، نقوش، خمیر سفال خود را نشان دادند.

به این ترتیب هر منطقه ای تولید سفالش با منطقه دیگر تفاوت پیدا کرد.

امروزه باستان شناسان با استفاده از این اختلافها و تفاوتهای موجود به آسانی

تعلق سفال را به منطقه خاص در می یابند. همچنین با استفاده از این تفاوتها

دوره های مختلف تمدنی را که سفال در آن دوره خاص ساخته شده مثلاً در

دوره تاریخی سفال مورد نظر متعلق به دوره ایلام، ماد، هخامنشی، پارت و

ساسانی است و یا در دوره اسلامی سفال متعلق به قرون اولیه، میانی و یا

متأخر است معرفی نمایند.

در بررسی تپه های باستانی نیز تنها سفال است که به باستان شناس کمک می

کند تا دوره های استقرار سطحی را شناسائی نماید. در کاوشهای باستان

شناسی نیز بهترین راه تشخیص دروه های استقراری در کنار شناخت لایه ها و

لایه نگاری علمی بررسی سفالهای بدست آمده از لایه های مختلف کاوش می

باشد

مطالعه سیر تاریخی سفال:

نوسنگی با سفال اولین مرحله ساخت و تولید سفال محسوب می شود که در

کنار پیشرفت هایی که در زمینه های مختلف از جمله اقتصاد معیشتی و رشد

کشاورزی و دامداری و تکامل معماری بوجود آمد سفالگری نیز شکوفا شد.

دوره ای که از آن با عنوان پیش از تاریخ اطلاق می شود دارای مشخصه های

سفالی خاصی است که به عنوان سفال پیش از تاریخ شناخته می شود.

سفالهای پیش از تاریخ را می توان دست ساز، بیشتر ساده، شاموت بیشتر

گیاهی، نقوش در سفالهای منقوش عمدتاً هنری هستند، تنوع محدود در فرم

ظروف و در ابتدا بدلیل عدم توانایی سفالگر در کنترل کوره مغز سفال

خاکستری رنگ است

در این دوره (پیش از تاریخ) رفته رفته توانائی سفالگر در ساخت انواع ظروف

و نقوش دیگر علاوه بر نقوش هنری بیشتر شد و کنترل سفالگر بر دمای کوره

نیز کامل گردید

آقای دکتر صادق ملک شه میرزادی در خصوص سفالهای دوره محمد جعفر در

تپه علی کش چنین آورده است:

((سفالهای دوره محمد جعفر نرم، خرد شکننده و دارای ماده چسبانندگی گاه

خردشده و یا سبزیجات خرد شده هستند. سفالها تماماً با دست فرم داده شده

بودند و حرارت برای پختن سفال هنوز کاملاً کنترل نشده بود...)) لازم به ذکر

است که کاوشگران تاریخ دوره محمد جعفر را از ۶۰۰۰ تا ۵۶۰۰ قبل از میلاد می

دانند. همچنین در خصوص سفالهای تپه زاغه در دشت قزوین که نگارنده یک

فصل کاوش در سال ۱۳۷۳ را در آنجا تجربه کرده ام آقای دکتر شه میرزادی

چنین می نویسد: ((... سفال نوع زاغه سبک و نرم و ترد است. خمیر سفال

قرمز یا نخودی کدر و تیره است. ماده چسباننده سفال گاه و سبزیجات خرد

شده است. سفالهای زاغه دارای سطحی براق هستند که به نظر می رسد پس

از اینکه سطح سفال را با دست مرطوب لعاب دادند آن را صیقل می کردند...))

با آغاز شهرنشینی در ایران تحولات چندی صورت گرفت که از جمله آنها و

توان پیدایش حکومت استفاده از خط و ادبیات، رشد جمعیت، تحول در

معماری و تخصص را نام برد که مورد اخیر در خصوص مشاغل و حرفه های

موجود قابل بحث است و به این معناست که در هر رشته ای عده ای تمام وقت

خویش را صرف یک حرفه خاص می کردند. سفالگری نیز یکی از این مشاغل

به حساب می آمد به هر حال ساخت سفالهای متنوع از عهده همگان بر نمی

آمد و کسانی که تبحر لازم را در ساخت سفال داشتند وظیفه تولید آنرا به

عهده گرفتند و از این را نیز امرار معاش می کردند. با ورود به دوران تاریخی

شاهد تحولات گسترده ای در زندگی هستیم، به هر حال بشر تجربه قرنها

ساخت سفال را به همراه داشت و طبیعی بود که توانائی خلق شاهکارهای

هنری را در زمینه سفالگری داشته باشد. اما در این دوران بشر فلز را نیز

شناخته بود و فن ذوب آن نیز دست یافته بود به همین دلیل توجه ویژه ای به

فلز داشت. خاصیت دوام بالای ظروف فلزی بدلیل استحکام آن باعث گردید

که انسان دوره تاریخی رفته رفته به ساخت ظروف فلزی متمایل شود. اما

همچنان ساخت سفال جایگاه بالای خود را داشت و به خاطر سبکی به جهت

حمل و نقل و زیبایی آن کماکان مورد استفاده قرار گرفت و بطور کلی انسان در

دوره تاریخی به توانای های خویش برای ساخت انواع ظروف سفالین ساده و

منقوش افزود.

با ظهور اسلام و تاکید بر ساده زیستی توجه بر سفال دوچندان گردید.

در این زمان با ممنوعیت استفاده از ظروف زرین و سیمین هنرمندان سفالگر

تمام تلاش خویش را برای ساخت ظروف سفالی بکار بردند. هر چند که در دو

قرن اولیه هنرمندان برای کاربرد انواع نقوش و طرحها بدلیل مخالف خلفاء با

مشکل روبرو بودند اما همین عامل هم باعث شد که از قرن سوم هجری به بعد

و با ظهور حکومت‌های مستقل ایرانی یک تجدید حیات هنری نیز صورت پذیرد

و انواع ظروف سفالین با طرح‌های متنوع و تزئینات و انواع لعاب‌ها مورد

استفاده قرار گیرد. امروزه شاهد به نمایش گذاشته شدن این ظروف سفالین

زیبا در موزه‌های ایران و جهان می‌باشیم که معرف فرهنگی ایرانیان مسلمان

در طول تاریخ دوره اسلامی به شمار می‌روند

کلام آخر:

نقش و اهمیت سفال بر هیچکس پوشیده نیست. هر چند امروزه از این هنر

مردمی فعالیتی به چشم نمی‌خورد و کارگاه‌های سفالگری در غبار زمان و

زندگی صنعتی امروز رنگ باخته‌اند. اما همواره سفال اهمیت علمی و تاریخی

و تحولاتی را که نشان از رشد و شکوفائی فرهنگ‌های و تمدن‌های مختلف داشت

را خواهد داشت تاثیر ساخت سفال بر زندگی انسان تا حدی است که حتی

پیشنهاد می‌شود زمان آغاز استفاده از سفال را به مانند عصر سنگ (

(stonage)، عصر مس، عصر مفرغ، عصر آهن، عصر سفال بنامیم. امیدوارم که

مطالب هر چند مختصر جمع آوری شده بود مورد توجه قرار گرفته باشد،

در صورت تمایل به مطالعه بیشتر در خصوص سفال و سفالگری به کتابهای

سفال و سفالگری اثر استاد فرهیخته جناب آقای سیف الله کامبخش فرد و فن

و هنر سفالگری اثر استاد فائق توحیدی و گزارش کاوشهای باستان شناسی در

محل‌های مختلف مراجعه نمائید.

پی نوشت:

۱- شاموت: به منظور اتصال بیشتر مولکولهای خاک معمولاً موادی را به آب و

خاک اضافه می کردند که اصطلاحاً به این مواد شاموت می گویند. این مواد

عبارت اند از گاه خردشده، کانی، ذرات خرده سفال، موی بز و...

۲- باستان شناس و هنر پیش از تاریخ ایران، مولف صادق ملک شه میرزادی،

انتشارات مارلیک، صفحه ۱۲۵